

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА У ПРАВОТВОРЧОМУ ПРОЦЕСІ

**ЯЦИНО Катерина Сергіївна - аспірант кафедри теорії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка**

Стаття посвячена ролі соціології права в правотворчестві. Раскрываются актуальные для современного правопонимания аспекты социологических исследований в праве на каждом этапе правообразования и связи общественных отношений с реальными юридическими механизмами.

У даний час усе більше правників звертають увагу насамперед на значення соціології права як науки. Адже соціологічні дослідження права виявили чимало соціальних чинників впливу на право, правові відносини та поведінку. Різні суспільства, людські спільноти та ситуації відрізняються щодо цих чинників, що є однією з причин різноманітності правових систем та впливу на результат розв'язання правових питань.

Актуальність теми дослідження спричинена соціальною зумовленістю самих правових норм і правовідносин є також дослідженням питань: наскільки правильно правові норми відображають вимоги життя, відповідають реальному стану речей, сприяють подальшому розвитку фактичних відносин, закріплюють саме ті відносини, які потребують правового регулювання. На думку вчених, саме ця проблема є одним із центральних завдань сучасних соціологічних досліджень у праві. Тому завданнями соціології права на сучасному етапі є дослідження ефективності правових норм, правосвідомості та правопорядку. Адже ці правові категорії існують у житті і не тотожні вираженню у правових нормах.

Новизна роботи полягає в обґрунтуванні значення соціології права у правотворчому процесі, упорядкуванні та аналізі всіх стадій соціологічних досліджень у праві при створенні нормативно-правових актів.

Завдання юридичної науки – вивчення права в житті насправді залишається актуальним і сьогодні, і вирішити його можливо за допомогою соціально-правових досліджень, що вивчають соціальну обумовленість і соціальну дію правових інститутів, установ, законів у сфері їх реалізації у житті. У зв'язку з цим і здається правильним положення, що ціллю соціологічних досліджень у праві є розгляд зв'язку між правом як соціальним феноменом і суспільством, соціальних функцій права і комплексних процесів трансформації юридичних норм в соціальну поведінку на всіх рівнях – суспільства, різноманітних соціальних груп, колективів, особистості. На цій основі і формується така наука, як соціологія права.

При дослідженні права в його дії мова йде не про протиставлення соціологічних прийомів традиційним методам правознавства, а про розширення сфери науки про державу і право і про поповнення арсеналу її дослідницьких методів, про появу нових наукових напрямків. Саме в цьому проявляється тісний зв'язок соціології права з загальною теорією держави і права, яка допомагає останній розібратися у своїх постулатах і укріпити свої позиції за допомогою нових прогресивних методів досліджень.

Якщо врахувати пріоритетне значення для соціології права, системи чинників,

а також важливе місце проблематики співвідношення економіки, політики і права, то нескладно зрозуміти об'єктивну потребу в розширенні соціологічних досліджень. Не менше значення отримує реформа політичної системи, розгортання демократії, гласності, – одним словом, все те, що характеризує новий підхід до життя і мислення. Як відомо, юридичний статус громадян, їх права і свободи реалізуються в сукупності суспільних відносин, а право фіксує і забезпечує те, що сформувалося в дійсності. Однак продовжують існувати уявлення про права громадян як дарування від влади, що говорить про нерозуміння того дійсного зв'язку, котрий існує між особистістю, суспільством, правом і державою. Повернути право в сторону здорового глузду, перетворивши в безумовний пріоритет поваги до людської гідності, – це сьогодні найактуальніше завдання юридичної науки і практики.

Правова проблематика в сучасному контексті має розглядатися у безпосередньому зв'язку з соціалізацією індивідів, особливостями менталітету та національної правової культури, становленням інституцій громадянського суспільства, демократизацією політичного життя, участю громадян у правотворенні – виявленні потреби у правовому регулюванні суспільних відносин, формуванні соціальних очікувань щодо його спрямованості та змісту, обговоренні проектів законів та інших нормативно-правових актів, а також у реалізації та оцінці ефективності законодавства.

Без глибокого аналізу соціологічних закономірностей права неможливо дати теоретичне обґрунтування і розробити програму реалізації реформи правової системи суспільства, одною із цілей якої є радикальне укріплення законності і правопорядку з тим, щоб виключити можливість узурпації влади і зловживань, ефективно протистояти бюрократії і формалізму, забезпечити надійні гарантії захисту конституційних прав і свобод громадян, а також виконання ними обов'язків по щодо суспільства і держави. Без дослідження соціологічних аспектів права неможливо сформулювати правову державу, основною відмінністю якої є верховенство права і закону, які реально виражають волю народу, коли

не тільки громадяни несуть відповідальність перед державою, але й державна влада несе відповідальність перед громадянами, діючи на суворо правовій основі.

Юридична соціологія допомагає становленню правотворчості і найважливішого її компоненту – законотворчості. Тому можна прослідкувати застосування соціологічних методик на кожному з етапів прийняття закону.

Сучасне трактування правотворчості базується на концепціях тотожності і розмежування права і закону. Умовно їх можна звести до трьох основних: позитивно-нормативної, природно-правової та юридико-соціологічної [1, 83]. Згідно нормативної концепції праворозуміння, яка превалювала в українській юридичній науці досить довгий час, правотворчість – це продукт держави, наказ офіційної влади [2, 24]. У даній інтерпретації простежується виключно легістське ототожнення права і закону, що є сутністю, принципом та змістом юридичного позитивізму. Достатньо очевидним, на думку В. В. Копейчикова, у даному випадку є той факт, що під правотворчістю розуміється форма владної діяльності уповноважених державних органів, спрямована на утворення, обмін та скасування нормативно-правових актів, за допомогою яких в чинну юридичну систему запроваджуються, змінюються чи скасовуються правові норми [3, 161]. Тобто в даному випадку яскраво прослідковується легістсько-позитивістське ототожнення правотворчості з іншими видами владно-правової діяльності, зокрема із законотворчістю.

Цікаве визначення правотворчості подається в розрізі природно-правової концепції праворозуміння. Під правотворчістю в даному випадку виступає не тільки діяльність держави, але й окремо взятого індивіда, направлена на встановлення, зміну та скасування правових норм, адже за цією правовою школою стоїть усвідомлення права як певної моральної категорії суспільства, тісно пов'язаної з правосвідомістю та моральною оцінкою права громадянами.

Необхідно відзначити, що природно-правове трактування права завжди критикувалося юридико-соціологічною концепцією праворозуміння. Це пов'язано насамперед

з тим, що природно-правова школа так і не віднайшла відповіді на питання про істинне джерело права, а на думку прибічників соціологічної школи тільки ідеальні уявлення про право не є гарантом існування правопорядку. Вони лише окреслюють варіанти можливої поведінки, але не мають достатніх вольових імпульсів для її реалізації і забезпечення в подальшому. Тому прибічники соціального підходу до права, зменшуючи роль як і держави, так і окремих індивідів у процесі правотворчості, віддають перевагу формулюванню і зародженню права саме в нетрях суспільних відносин (самого суспільства), а лише потім оформлення його в певну систему законодавчих актів та осмислення населенням. З цього приводу, на нашу думку, влучно підкреслює Р. В. Іванюк: «результатом правотворчості в даному випадку виступає не юридична норма у формі того чи іншого нормативно-правового акту або судового рішення, а норма права як міра поведінки, котра зазвичай формується в рамках взаємодії людей» [5, 182]. Тобто правотворчість з позицій юридико-соціологічного підходу можна визначити як діяльність держави і суспільства, спрямовану на створення, підтримку і розвиток системи законодавчих та інших нормативно-правових актів.

Соціологічні дослідження, які проводяться в області правотворчості, доцільно поділити на: 1) соціологічні дослідження, спрямовані на наукове обґрунтування правотворчого процесу; 2) соціологічне вивчення самої правотворчої діяльності, факторів, що впливають на процес прийняття правотворчого рішення; факторів, що визначають якість і ефективність правотворчої діяльності.

Соціологічне забезпечення правотворчості є одним із найважливіших елементів у структурі наукових основ правотворчого процесу. Завдання правової соціології в цій галузі пов'язані із провадженням у практику роботи нормотворчих органів загальнодержавних планів законопроектних робіт, розрахованих на довгостроковий період і спрямованих на оновлення всієї правової системи.

Відповідальний перед суспільством законодавець не повинен ігнорувати накопичене соціологічне знання, залишати без уваги

рекомендації і експертні оцінки соціологічної науки. Адже в даному випадку ми маємо справу не з приватним замовленням, а з необхідною для нормального функціонування суспільства взаємодією двох його важливих інститутів – науки і законодавця.

На теперішній час в межах соціології права розроблені і можуть бути використані законодавцем наступні форми і напрямки соціологічного забезпечення законотворчості.

1. Вихідним пунктом взаємодії законодавця і соціолога права в процесі соціологічного забезпечення законотворчості є робота по прогнозуванню потреби в правовому регулюванні. Тут передусім потрібно сконцентрувати увагу на дослідженнях ефективності діючого законодавства, котрі могли б стати важливим джерелом інформації про необхідність зміни правового регулювання.

Найбільший інтерес для законодавця в даний час становить вивчення процесів фактичної нормативної регуляції. Соціологічні дослідження такої регуляції могли б стати одним із ефективних інструментів прогнозування потреби у правовому регулюванні. У якій мірі ті чи інші соціальні потреби отримали нормативну форму свого виразу, яка їх значимість, суспільна користь і регулятивна роль цих фактичних норм, що склалися, як вони вписуються у прийняту в суспільстві систему соціальних цінностей, які їх взаємовідносини з нормами діючого законодавства, наскільки вони відповідають прогресивним тенденціям суспільного розвитку – ось коло питань, що мають значення для даного етапу соціологічного забезпечення законотворчості.

Чималу вагу в такому процесі відіграє аналіз повторюваності суспільних відносин, досліджений в працях М. Цвіка [6, 22]. Вчений підкреслює його значення для праворозуміння в цілому і для правотворчості зокрема. Під повторювальністю суспільних відносин ми розуміємо поведінку і вчинки людей, їх груп та організацій, що виникає стихійно або усвідомлено і відображає соціальний досвід у сфері економічних, політичних, сімейних та інших міжособистісних відносинах. Слід визнати, що більша частина нормативних положень у вигляді звичаїв, моралі, релігійних установок тощо формується, розвивається і втілюється в життя стихійно,

на основі саморегулювання. Вони реалізуються завдяки певним переконанням, через звичку, моральний вплив. Водночас щодо великої групи суспільних відносин такі засоби утворення і реалізації норм є недостатніми. У процесі повторення таких усвідомлених людьми природних і заснованих на взаємних правах та обов'язках відносин поступово формується потреба підвищення їх ефективності, виникає необхідність більш чіткого і жорсткого регулюючого впливу на ці відносини, забезпечення їх захисту. Йдеться про ті з них, які потребують оцінки та підтримки ззовні авторитетом влади. На етапі визначення повторюваності норм поведінки соціологу права потрібно бути особливо уважним до характеру повторюваних зв'язків, щоб правильно в подальшому розробити концепцію правової норми (пом'якшити або посилити відповідальність або взагалі не вводити правовий припис). Непотрібно також забувати, що повторювальність суспільних відносин у деяких випадках можна створити штучно за допомогою певних пропозицій та експериментів [6, 24]. Але такий досвід вимагає ще більш ретельного прогнозування та планування, адже в такому разі буде відбуватися прямий зовнішній вплив і втручання в саморегуляцію суспільних процесів. Мета повинна виправдовувати засоби. Подібні впливи і подальше дослідження повторювальності суспільних відносин є дуже цінними при розробці стратегій покращення господарського життя суспільства.

2. Розробка концепції правової норми. Даний етап соціологічного забезпечення законотворчості має на меті вирішення складного комплексу проблем соціального і правового характеру, серед яких спеціалісти виділяють наступні: формулювання цілей, які потрібно досягти з допомогою акта, що планується; обґрунтування необхідності видання даного акту; прогнозування позитивних і негативних наслідків його дії; розробка найважливіших моментів його змісту; обґрунтування механізмів забезпечення його ефективності; розробка співвідношення цього акту до попереднього законодавства, визначення його місця в системі законодавства [7, 29].

Задача соціологічного забезпечення цієї стадії законотворчого процесу соціологічних

досліджень заключається в тому, щоб на концептуальному рівні знайти найбільш оптимальне співвідношення соціального і правового, вписати правову норму у соціальний контекст, забезпечити відповідність правової норми існуючим і виникаючим соціальним реаліям. Врешті решт мова йде про необхідність закласти в закон передумови для його соціальної легітимності, визнання його суспільством. А це, у свою чергу, потребує знаходження адекватної правової моделі узгодження різноманітних соціальних інтересів.

Для виявлення правоутворюючого інтересу в кожному конкретному випадку можна використати методологію експертних оцінок, вивчення фактичних соціальних норм, що складаються в суспільстві, а також опитування суспільної думки з обов'язковим використанням техніки соціально-психологічного аналізу, щоб виявити смислове навантаження, яке несе той чи інший термін в економічній, політичній і правовій свідомості населення.

3. Після того, як проект закону готовий, соціологічні дослідження можуть допомогти законодавцю в поясненні відношення різноманітних мас населення до введення в дію даної правової новели. І тут, окрім використання опитувань суспільної думки, було б вельми корисним згадати всенародні обговорення законопроектів. У сучасних умовах свободи друку і реального політичного плюралізму всенародні обговорення могли б стати свого роду суспільною експертизою законопроектів і закласти передумови для соціальної легітимності майбутніх законів.

Звісно ж, такий спосіб отримання інформації про суспільну думку, як всенародне обговорення, має ті ж дефекти, що і звичайне вивчення суспільної думки на основі листів і звернень громадян, адже він дозволяє фіксувати позицію лише найбільш активної частини громадян або тих, чий інтерес обмежуються. При використанні суспільного обговорення потрібно пам'ятати, що текст закону – це не соціологічна анкета, де співвідносяться позиції «за» і «проти». Потрібно глибинно вивчити всі настрої населення, щоб не робити подвійного трактування відповідей. Для цього необхідно перш за все залучити додаткові джерела інформації, ви-

вчення ролі і можливості преси в даному питанні, визначення міри впливу більшості на меншість, виявлення способів впливу активної меншості на суспільну думку в цілому, а також підключення соціологів права до проведення контент-аналізу листів і звернень громадян з приводу різноманітних положень законопроекту, щоб визначити інтенсивність альтернативних думок, ступінь активності прибічників різноманітних точок зору тощо.

Важливим напрямком соціологічного забезпечення на стадії законотворення повинна стати і юридично-соціологічна експертиза законопроекту. Задачі такої експертизи вбачаються в оцінці спеціалістами (юристами, соціологами, політологами тощо) соціальної обумовленості норм, що пропонуються, прогнозуванні їх соціальних наслідків і ефективності дії. Подібну експертизу доречно проводити при підготовці законодавчих актів, що характеризуються особливою соціальною значимістю. В тому випадку, коли була зроблена попередня робота по соціологічному забезпеченню підготовки законопроекту, експерти повинні передусім оцінити її результати. При цьому можна виділити два напрямки такої оцінки: 1) оцінка якості проведених емпіричних досліджень і, відповідно, достовірності отриманих результатів; 2) аналіз і оцінка теоретичної інтерпретації емпіричних даних. До соціологічної експертизи потрібно залучати організації і осіб, що не брали раніше безпосередню участь у соціологічному забезпеченні даного проекту [2, 275].

2. Прийняття закону і введення його в дію не означає завершення роботи з соціологічного забезпечення законотворчості. Наступний етап роботи – вивчення ефективності прийнятого закону, що є важливим каналом зворотнього зв'язку між законодавцем і суспільством. Тут також приходить на допомогу соціологія права, адже, щоб закон не залишався «мертвим» потрібно вивчити недоліки, що перешкоджають втіленню в життя норм правового акту, а для цього потрібно дослідити механізми і системи виконання закону.

Усе більше вчених приходить до висновку, що настав час відмовитися від терміна «правотворчість», замінивши його на «правотворення» і «правозакріплення» [6, 25], адже

йдеться про процес самоформування права в суспільстві і санкціонування його державою. Не можна не погодитися з М. Марченком у його вислові, що «державна монополізує законодавчу, але аж ніяк не правотворчу діяльність» [8, 155]. А законотворчість є на думку сучасних дослідників лише частиною правотворчості, що починається саме з моменту вступу владної діяльності в етап «формування тексту закону».

На результати соціологічних досліджень правозастосування впливає сукупність факторів різного характеру – психологічних, економічних, соціальних і організаційних. Але не потрібно на сучасному етапі зводити здобутки соціології права лише до конкретно-соціологічних досліджень окремих питань правового життя. Як писав Д. А. Керімов з цього приводу, захоплення емпіричними аспектами конкретно-соціологічних досліджень нерідко призводить до того, що їх результати носять тривіальний характер і слугують лише ілюстрацією теоретичних положень [9, 22].

Соціальні фактори, які впливають на якість і ефективність правозастосувальної діяльності соціологи права пропонують звести в три блоки: 1) якість процедури прийняття правозастосувального рішення; 2) якість правозастосувального рішення; 3) якість реалізації прийнятого рішення [10, 4]. Узагальнюючи матеріали різних конкретно-соціологічних досліджень правозастосування, можна виділити наступні фактори, які впливають на якість правозастосувального рішення та його реалізацію; інформаційна забезпеченість суб'єкта правозастосувальної діяльності; якість застосовуваного нормативного матеріалу; юридичні і організаційні гарантії правозастосувальної діяльності; правосвідомість правозастосовників.

До того ж досить актуальними нині залишаються проблеми ролі стратифікації у впливі на правотворчість через представників юридичних професій, зокрема адвокатів, слідчих, прокурорів та інших. Значний науковий інтерес викликають також питання причин появи та існування тіньової правотворчості як системи фактичних прав. Дослідниками спостерігається певна взаємодія між фактичними правами і юридичним полем прав людини,

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена ролі соціології права в правотворчому процесі. Розкриваються актуальні для сучасного праворозуміння аспекти соціологічних досліджень у праві на кожному етапі правоутворення та зв'язки суспільних відносин з реальними юридичними механізмами.

яка може набувати ознак взаємовиключеності або примату та панування фактичних прав над юридичними. Наприклад, юридичне право на працю, закріплене в статті 43 Конституції України, практично знецінюється та не діє повною мірою, якщо керівник присвоює собі фактичне право оцінки хорошої роботи як поганої [5, 183].

Отже, значення соціології права в правотворчому процесі обумовлено тим, що:

- результати дії норм права залежать не тільки і не стільки від ступеня їх досконалості, скільки від соціально-правових явищ і процесів, які опосередковують процес реалізації цих норм у конкретних відносинах. А тому без ґрунтовного вивчення правового і соціального оточення, утворюючого фон дії права, неможливо здійснювати ефективну діяльність як на стадії правотворчості, так і правозастосування. Так, без опори на повні і достовірні знання про соціально-правові умови дії норм права, чинники, які перешкоджають позитивній дії норм права і які варто нейтралізувати за допомогою відповідних правових засобів, законодавець здебільшого проектує і приймає декларативні норми, не-ефективність яких виявляється відразу після їх вступу у силу;

- значення соціології права у процесі правотворчості доцільно поділити на чотири етапи, кожен з яких має самостійний статус і показує роль цієї дисципліни при розвитку найважливіших юридичних питань;

- саме соціологія права може і повинна забезпечувати фактологічну та теоретичну базу правознавства, посилювати його зв'язок із практикою, запобігати відриву права від реальних життєвих тенденцій та явищ, блокувати елемент свавілля у правовому регулюванні, розкривати його соціальну спрямованість (як позитивні, так і негативні наслідки дії тих або інших нормативних актів), сприяючи тим розв'язанню довгострокових за-

SUMMARY

The article focuses on the role of sociology of law in law-making. Disclosed relevant to contemporary sociological studies of legal aspects of the right of every law-stage of public relations and communication with the real legal mechanisms.

вдань глибокого і поетапного реформування суспільства;

- всебічне врахування обставин взаємодії фактичного правового поля з юридичною системою прав людини – актуальний напрямок юридично-соціологічних досліджень. Використання юридично-соціального підходу до правотворчості є ефективним та необхідним засобом оптимізації державно-правових перетворень, подальшого удосконалення соціально-економічних і юридичних механізмів управління суспільством. Теоретична розробка цієї актуальної соціально-правової проблематики і виробіток відповідних практичних рекомендацій для законодавця і правозастосовника – актуальні задачі сучасної соціології права як юридичної дисципліни.

Література

1. Мальцев Г. В. Понимание права. Подходы и проблемы. – М., 1999. – 419 с.
2. Лапаева В. В. Социология права / Под ред. Академіка РАН, д.ю.н., проф. В. С. Нерсисянца. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА*М), 2000. – 345 с.
3. Загальна теорія держави і права / За ред. В. В. Копейчикова – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 320 с.
4. Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права.: Учебник для вузов. – М.: Юристъ, 1995. – 297 с.
5. Іванюк Р. В. Специфіка юридико-соціологічних чинників в правотворчому процесі // Проблеми філософії права. – 2003. – Том 1., 225 с.
6. М. В. Цвік Праворозуміння (значення повторюваності суспільних відносин для його дослідження) // Право України. 2004 р., № 4, с. 22-27.
7. Казьмин И. Ф. Подготовка научной концепции законопроекта (Методологические вопросы) // Советское государство и право. 1985. № 3.
8. Марченко М. Н. Проблемы общей теории государства и права: учеб. – М., 2007. – Т. 2, 656 с.
9. Керимов Д. А. Философские основания политико-правовых исследований. М., 1986. – 332 с.
10. М. І. Мельник Правова соціологія – новий якісний рівень соціології права / Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 16. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 524 с.